

Τετράμηνη έκδοση παιδαγωγικού προβληματισμού

Βασίλης Δ. Οικονομίδης
M.D.E. Ψυχολογίας και Αγωγής
του Αναπτυσσομένου Ανθρώπου

Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΣΤΑ ΒΙΒΛΙΑ «Η ΓΛΩΣΣΑ ΜΟΥ» ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

Έρευνα

1. Τα αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου και η θρησκευτική αγωγή

Το μάθημα της διδασκαλίας της γλώσσας θεωρείται ως ένα από τα κυριότερα όσον αφορά τη μετάδοση προς τους μαθητές ιδεών, στάσεων και συμπεριφορών και την καλλιέργεια του φρονήματός τους. Γι' αυτό και χαρακτηρίζεται ως σπουδαιότατο φρονηματιστικό μάθημα. Τα εγχειρίδια διδασκαλίας της γλώσσας, τα αναγνωστικά, θεωρούνται ως τα αποτελεσματικότερα μέσα για την καλλιέργεια του φρονήματος των μαθητών για τους εξής λόγους:

1. Τα κείμενα των αναγνωστικών μεταδίδουν στους μαθητές γνώσεις, στάσεις, αξίες και συμπεριφορές πάνω σε ποικίλα θέματα και τομείς της κοινωνικής ζωής. Με τρόπο έμμεσο, φυσικό και ανεπαίσθητο, και γι' αυτό αποτελεσματικό, μπορούν να καλλιεργούν στους μικρούς αναγνώστες τους απόψεις, στάσεις, συμπεριφορές και αντιλήψεις θετικές ή αρνητικές για πρόσωπα, ιδέες, θεσμούς κ.ά.¹
2. Η απασχόληση των μαθητών με τα αναγνωστικά καλύπτει το 1/3 του συνόλου των διδακτικών ωρών (8-9 ώρες την εβδομάδα), πράγμα που σημαίνει ότι η επίδραση των αναγνωστικών πάνω στους μαθητές είναι και από χρονικής απόψεως μεγάλη και σημαντική².
3. Οι ασκήσεις ανάγνωσης, κατανόησης, αντιγραφής, στις οποίες υποβάλλονται οι μαθητές, γίνονται πάνω στα κείμενα ενώ οι ασκήσεις γραμματικής χρησιμοποιούν λέξεις και φράσεις των κειμένων. Έτσι οι μαθητές έμμεσα και ανεπαίσθητα εσωτερικεύουν τα μηνύματα, τις ιδέες και τις στάσεις που μεταδίδουν τα αναγνωστικά³.

Για όλους αυτούς τους λόγους από παλιά μέσα από τα αναγνωστικά ασκούνταν επιδράσεις πάνω στους μαθητές σχετικά με θέματα όπως η πατρίδα, η θρησκεία, η κοινωνική ζωή κ.ά. Ειδικά όσον αφορά τη θρησκεία, επιρροές και επιδράσεις ασκούνταν πάντοτε από κατάλληλα προς τούτο κείμενα των αναγνωστικών. Σύμφωνα με τις προκηρυζέμενες για τη συγγραφή των αναγνωστικών βιβλίων του Δημοτικού Σχολείου, στο περιεχόμενό τους έπρεπε να περιλαμβάνονται και κείμενα «εκ του θρησκευτικού βίου λαμβανόμενα... δυνάμενα να έχωσιν ισχυράν επί τους παίδας θρησκευτικήν επίδρασιν»⁴, αφού το αναγνωστικό έπρεπε να συντελεί και στη θρησκευτική μόρφωση του παιδιού⁵. Σ' αυτό το πλαίσιο κινήθηκαν λίγο-πολύ τα αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου σε όλη τους την ιστορική πορεία. Η Α. Φραγκουδάκη στη σχετική μελέτη της διαπιστώνει ότι η αναφορά στη θρησκευτικότητα και η παροχή θρησκευτικών προτύπων είναι διαρκής στα αναγνωστικά της περιόδου 1954-1978, αλλά και γενικότερα σε όλα τα αναγνωστικά της μεταπολεμικής περιόδου⁶. Άλλα και ο Γ. Βαγιανός θεωρεί ότι και τα προπολεμικά αναγνωστικά (1933-34), παρόλο που ακόμη δεν προσφέρουν στους μαθητές από το κράτος, περιείχαν κείμενα με πολύ έντονο το θρησκευτικό στοιχείο⁷. Μόνη εξαίρεση φαίνεται να αποτελούν τα αναγνωστικά της περιόδου 1917-1921 (Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1917) όπου δίνεται στη θρησκεία πολύ λιγότερο βάρος από ό,τι στα μεταγενέστερα αναγνωστικά⁸.

Τα αναγνωστικά «Η Γλώσσα μου» που από το 1982 έχουν εισαχθεί στο Δημοτικό Σχολείο, ως προς το θρησκευτικό στοιχείο διαφέρουν από τα αναγνωστικά των προηγούμενων περιόδων, καθώς αποφεύγουν την κατήχηση και το δογματισμό⁹ και επιχειρούν τη βιωματική προσέγγιση του παιδιού με το θρησκευτικό στοιχείο. Όμως στα αναγνωστικά αυτά έχει ασκηθεί έντονη κριτική ως προς το θέμα των κειμένων με θρησκευτικό περιεχόμενο και γενικότερα ως προς την εξάσκηση θρησκευτικής αγωγής μέσα από τα κείμενά τους. Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι τα κείμενα με θρησκευτικό περιεχόμενο διακρίνονται για την «αριθμητική και ποιοτική τους ανεπάρκεια»¹⁰, ότι δεν μεταδίδεται το πνευματικό περιεχόμενο των θρησκευτικών ειρηνών και ότι μέσω των κειμένων αυτών «αποκόπτεται εν τέλει η ζωή του παιδιού από τη ξωντανή παράδοση της εκκλησίας»¹¹. Αντίθετα, οι συγγραφείς των αναγνωστικών υποστηρίζουν ότι τα κείμενα αυτά δημιουργούν ισχυρούς δεσμούς του μαθητή με τη θρησκευτική ζωή και ότι «μηνύματα θρησκευτικού περιεχομένου υπάρχουν οργανικά ενσωματωμένα σε πολλά κείμενα των αναγνωστικών»¹².

Η έρευνα στα συγκεκριμένα βιβλία θα μας βοηθήσει να ελέγξουμε τη βασιμότητα των εκατέρωθεν διατυπωμένων απόψεων.

2. Προβληματική και Μεθοδολογία της έρευνας

a. Προβληματική της έρευνας

Όσα εκτέθηκαν παραπάνω, μας οδήγησαν σε έναν ευρύτερο προβληματισμό σχετικά με τη θέση της χριστιανικής θρησκείας (χριστιανική θρησκεία) στα σημερινά αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου.

Ειδικότερα, διατυπώσαμε τα εξής ερωτήματα:

- Ποια θέματα από τη χριστιανική θρησκεία παρουσιάζονται στα αναγνωστικά; Δίνεται βάρος σε θέματα δογματικά, θεολογικά, ποιμαντικά ή σε λατρευτικά;
- Υπάρχουν αναφορές στη ζωή του Ιησού και των Αγίων, και πώς χρησιμοποιούνται αυτές;
- Πώς παρουσιάζεται ο Θεός και οι ιδιότητές του;
- Πώς παρουσιάζεται ο άνθρωπος στη σχέση του με το Θεό και τη χριστιανική διδασκαλία; Είναι άθεος ή πιστός; Συμμετέχει στη θεία λατρεία; Προσεύχεται, επικαλείται το Θεό; Εφαρμόζει τη χριστιανική διδασκαλία;
- Ποιες γνώσεις, στάσεις, αξίες και συμπεριφορές, μηνύματα και ιδέες μεταδίδονται στους μαθητές μέσα από τις αναφορές στη χριστιανική θρησκεία; Καλλιεργείται το θρησκευτικό τους συναίσθημα;
- Ποια έκταση στο σύνολο των βιβλίων της «Γλώσσας» καταλαμβάνουν οι αναφορές στη χριστιανική θρησκεία; Ποια έκταση καταλαμβάνουν κατά σχολική τάξη και κατά τεύχος;
- Υπάρχουν συγκεκριμένες ενδητες των αναγνωστικών που έχουν αμιγώς ή κυρίως θρησκευτικό περιεχόμενο; Ποιο είναι το ποσοστό τους στο σύνολο των ενοτήτων της «Γλώσσας» αλλά και ποιο είναι το ποιοτικό τους επίπεδο;

Σκοπός μας είναι καταγράφοντας τις αναφορές που γίνονται στη χριστιανική θρησκεία μέσα στα αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου να συμπεράνουμε αν ο μαθητής έρχεται μέσα από το γλωσσικό μάθημα σε επαφή με στοιχεία της χριστιανικής πίστης και ζωής, ποια από αυτά τα στοιχεία εμφανίζονται σε μεγαλύτερο βαθμό και ποια είναι η καταλληλότητα και η αποτελεσματικότητα των κειμένων με θρησκευτικό περιεχόμενο.

Στη συζήτηση που θα ακολουθήσει την παρουσίαση και ερμηνεία των δεδομένων της έρευνας θα διατυπωθούν συμπεράσματα, παρατηρήσεις και προτάσεις που θα προκύψουν από την έρευνα.

β. Μεθοδολογία της έρευνας

Για τη διεξαγωγή της συγκεκριμένης έρευνας θεωρήσαμε ως καταλληλότερη τη μέθοδο της «ανάλυσης περιεχομένου» (content analysis) και αυτήν εφαρμόσαμε. Πρόκειται για μία τεχνική που αναπτύχθηκε αρχικά στις ΗΠΑ στις αρχές του αιώνα μας και χρησιμοποιείται ευρύτατα σε έρευνες σχετικές με το περιεχόμενο σχολικών και άλλων βιβλίων¹³.

Ως υλικό της έρευνητικής μας εργασίας χρησιμοποιήσαμε τα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού Σχολείου «Η Γλώσσα μου» και των έξι τάξεων, που διδάσκονταν κατά το σχολικό έτος 1994-95. Μελετήσαμε δηλαδή και τα 22 τεύχη των αναγνωστικών. Κατ' αυτόν τον τρόπο στη μελέτη μας η ανάλυση περιεχομένου είναι όχι δειγματοληπτική αλλά πλήρης, όσον αφορά τα σημερινά αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου που περιέχουν αναφορές στη χριστιανική θρησκεία. Η εξέταση και των 22 τευχών των αναγνωστικών ικανοποιεί και την αρχή της αντιπροσωπευτικότητας, αφού στα 22 αυτά τεύχη της μελέτης μας συμπεριλαμβάνονται όλα όσα έχουν αναφορές στη χριστιανική θρησκεία.

Ως μονάδα ανάλυσης και μέτρησης χρησιμοποιήσαμε την «ενότητα», ακολουθώντας τη διαίρεση του περιεχομένου των αναγνωστικών σε διδακτικές ενότητες ή κεφάλαια, σε σύνολα, δηλαδή, κειμένων, ασκήσεων και εργασιών που αποτελούν ξεχωριστή νοηματική περιοχή¹⁴.

Η διεξοδικότερη μελέτη του προβλήματος και η απάντηση των ερωτημάτων που θέσαμε εξ' αρχής, μας οδήγησαν για μεθοδολογικούς λόγους στον καθορισμό έξι κατηγοριών στις οποίες κατατάξαμε τις αναφορές στη χριστιανική θρησκεία που εντοπίσαμε στα αναγνωστικά. Κατά τον καθορισμό των κατηγοριών αυτών μεριμνήσαμε για την τήρηση των κανόνων της αντικειμενικότητας, της εξαντλητικότητας, της καθολικότητας και του αμοιβαίνου αποκλεισμού¹⁵. Οι κατηγορίες αυτές είναι οι εξής:

- **Ιστορικά γεγονότα της χριστιανικής θρησκείας:** Εδώ εντάσσονται όλες οι αναφορές που γίνονται στη ζωή και τη δράση του Ιησού, στο Βίο και την Πολιτεία των Αγίων καθώς και σε σημαντικά γεγονότα της ιστορίας του χριστιανισμού· π.χ. «ο Δαβίδ νίκησε το Γολιάθ» (Γ', ΙΙ, 99. Στις παραπομπές το κεφαλαίο γράμμα δηλώνει την τάξη, ο λατινικός αριθμός το τεύχος του αναγνωστικού και ο αραβικός τη σελίδα όπου υπάρχει η αναφορά).
- **Η ζωή και ο κόσμος (φυσική τάξη) ως δημιουργήματα του Θεού αλλά και ως έκφανση των ιδιοτήτων και διαθέσεών του:** Εδώ περιλαμβάνονται οι αναφορές που παρουσιάζουν το Θεό να εξουσιάζει τον κτιστό κόσμο (έμψυχο και άψυχο), τον άνθρωπο, τη φύση, να κυριαρχεί στη βιολογική σφαίρα της ζωής και να εικονίζεται μέσα απ' αυτήν, π.χ. «ο Θεός του 'δωκε φύκια και χρωματιστά χαλίκια (του γλάρου)» (Β', ΙV, 87), «το καλοκαίρι, Θεού χαρά» (Α', ΙΙ, 131).

- **Ιστορικά, κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά ζητήματα και γεγονότα χρησιμοποιούνται και κατευθύνονται από το Θεό για να τιμωρεί ή να επιβραβεύει τους ανθρώπους.** Εδώ εντάσσονται οι αναφορές που θέλουν τον πόλεμο, την πείνα, τη δυστυχία κ.α. να στέλνονται στους ανθρώπους από το Θεό ως τιμωρία, ενώ η ειρήνη, τα πλούτη, η ευτυχία και άλλες θετικές συνθήκες ζωής αποτελούν την επιβράβευση της αληθινής πίστης και της ενάρετης χριστιανικής ζωής. Έτσι, μέσα από τις αναφορές αυτές ο Θεός παρουσιάζεται ως τιμωρός ή ως βοηθός και σωτήρας των ανθρώπων. Π.χ.: «—Καὶ πούθε παπούλη ἐρχεται το κακό αυτό (ο πόλεμος); Απ' τον ουρανό πάνω; —Όχι, παιδί μου, από τους ανθρώπους» (Δ', I, 99).
- **Η στάση του ανθρώπου απέναντι στο Θεό:** Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι αναφορές που έχουν ως θέμα τους τη θρησκευτική πίστη, την επικοινωνία του ανθρώπου με το Θεό. Αναφορές που παρουσιάζουν τον ανθρώπο να προσεύχεται, να επικαλείται, να παρακαλεί, να συνομιλεί, να ευχαριστεί το Θεό, είναι εκείνες που δείχνουν τη στάση του απέναντι στον Επουράνιο Πατέρα αλλά και την πεποίθησή του ότι ο Θεός με τις ενέργειές του καθορίζει, βοηθάει και επηρεάζει την ανθρωπινή ζωή. Π.χ.: «τους βλέπει και κάνει το σταυρό της. —Έλα Παναγιά μου, λέει» (Γ', II, 54), «παρακαλώ την Παναγιά» (Δ', I, 67), «να έλθει σε αμεσότερη επικοινωνία με το Θεό» (Δ', III, 52).
- **Οι σχέσεις των ανθρώπων ως βίωση της χριστιανικής διδασκαλίας:** Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται οι αναφορές που δείχνουν τον ανθρώπο να εφαρμόζει το λόγο του Θεού. Έτσι, ο ανθρωπος αγαπά και συμφιλιώνεται με τους συνανθρώπους του, βοηθά όσους έχουν ανάγκη κ.α. ξεκινώντας από τις θείες διδαχές. Στις αναφορές αυτές συνδέεται άμεσα και με σαφήνεια η χριστιανική διδασκαλία με την ανθρωπινή ζωή. Π.χ.: «φιληθείτε γλυκά χειλη με χειλη, /πέστε Χριστός ανέστη εχθροί και φίλοι» (Δ', IV, 61).
- **Γενικές αναφορές σε τομείς της χριστιανικής ζωής όπως ιεροί ναοί, κλήρος, εορτές, ήθη και έθιμα, τοπωνύμια:** Στην τελευταία αυτή κατηγορία περιλαμβάνονται όλες εκείνες οι αναφορές που, ενώ δεν έχουν κάποιο ιδιαίτερο θρησκευτικό μήνυμα να μεταδώσουν, προβάλλουν την εικόνα ενός κοινωνικού περιβάλλοντος όπου ο χριστιανισμός κυριαρχεί και έχει σημαδέψει ή εισχωρήσει σε ποικίλους τομείς της κοινωνικής ζωής αποτελώντας ένα από τα κυριαρχα συστατικά της. Άλλωστε, η ονομαθεσία περιοχών από τα ονόματα Αγίων (τοπωνύμια όπως «ο λόφος του Αϊ-Λια» κ.ά.), η ύπαρξη εθίμων (π.χ. χριστόψωμα κ.ά.) και άλλων εκφράσεων της κοινωνικής ζωής, τι άλλο δείχνει παρά την αποδοχή και την επικράτηση της χριστιανικής θρησκείας στην ελληνική κοινωνία; Π.χ.: «μαμά, θέλω τα Χριστούγεννα να μου φτιάξεις χριστόψωμα» (Β', II, 79) «στο εκκλησάκι του Αϊ-Γιώργη» (ΣΤ', IV, 95), «ο δάσκαλός μας ο Παπα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Παρουσία ενοτήτων και αναφορών θρησκευτικού περιεχομένου στα βιβλία «Η Γλώσσα μου»

		Κατηγορίες αναφορών στη λογοτανάκη θρησκεία							
T	Βιβλία	Ενότητα με	Ιτιορία	Θεός	Θευξ και	Σχέση	Βίωση -	Γενικές	Σύνολο
A	«Η Γλώσσα μου»	αναφορά στη χριστιανική θρησκεία.	χριστιανικής θρησκείας.	και φυσικής	πολιτικά κινητών	Θεού / ανθρώπου	εφαρμογή χριστιανικής διδασκαλίας	αναφορές.	αναφοράς
E	τεύχη.	Σύνολο ενοτήτων βιβλίου	θρησκείας	τάξη	κά γεγονότα			φία	
H									
A'	I	1/76				1			1
	II	7/38		1	1	2		3	7
Σύνολο A'	2	8/114		1	1	3		3	8
B'	I	1/26						1	1
	II	6/25						6	6
	III	-/25						-	-
	IV	8/30		4		2		3	9
Σύνολο B'	4	28/106	2	1		10		18	31
G'	I	6/28						6	6
	II	6/31	2			2		2	6
	III	9/24				6		5	11
	IV	7/23		1		2		5	8
Σύνολο G'	4	28/106	2	1		10		18	31

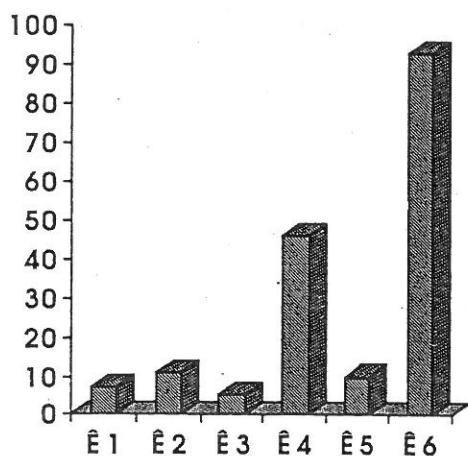
Δ'	I	6/27		2	4	6
	II	8/25	1	1	3	5
	III	10/27	/	4	1	11
	IV	8/22	1	2	3	8
$\Sigma_{\text{νο-λο } \Delta'}$	4	32/101	1	11	4	13
$\Sigma_{\text{νο-λο } E'}$	I	3/23			3	3
	II	13/25	3	6	1	19
	III	3/23		2	1	3
	IV	10/24		1	2	10
$\Sigma_{\text{νο-λο } E'}$	4	29/95	3	9	4	22
ΣT	I	3/24	1	1	2	5
	II	9/27	2	2		5
	III	10/25		1	4	9
	IV	9/29	1	1	3	10
$\Sigma_{\text{νο-λο } \Sigma T}$	4	31/105	1	3	11	17
$\Sigma_{\text{νολο}}$	22	143/627	7	11	5	93
$\Delta \mu \Sigma \chi$					46	10
						172

Αντριάς μας πήγε από το νάρθηκα της εκκλησίας» (Ε, IV, 63), «τα ναυτάκια τραβάνε για την Αγια-Μαρίνα» (Β', I, 59).

Η ερευνητική εργασία ακολουθησε την εξής πορεία¹⁶:

- Εντοπισμός των ενοτήτων εκείνων των αναγνωστικών στις οποίες υπάρχουν αναφορές στη χριστιανική θρησκεία.
- Ποσοτική παρουσίαση των ενοτήτων και των αναφορών κατά σχολική τάξη, τεύχος αναγνωστικού και κατηγορία αναφοράς.
- Διάκριση των ενοτήτων εκείνων που έχουν αμιγώς ή κυρίως θρησκευτικό περιεχόμενο από εκείνες που περιέχουν μόνο αναφορές στη χριστιανική θρησκεία, ποσοτική και ποιοτική εξέτασή τους.

Σχήμα 1. Ακιδωτό διάγραμμα συχνότητας των αναφορών κατά κατηγορία.

K1 = Ιστορία της χριστιανικής θρησκείας

K2 = Θεός - φυσική τάξη

K3 = Θεός - πολιτικά, κοινωνικά γεγονότα

K4 = Σχέση Θεού - ανθρώπων

K5 = Βίωση - εφαρμογή της χριστιανικής διδασκαλίας

K6 = Γενικές αναφορές. Λαογραφία.

3. Ποσοτική και ποιοτική ανάλυση των δεδομένων της έρευνας

Ο εντοπισμός των αναφορών που γίνονται στη χριστιανική θρησκεία μέσα στα σχολικά αναγνωστικά μας οδήγησε στην κατασκευή του Πίνακα 1. Ο Πίνακας 1 αποτελείται από 10 κάθετες στήλες από τις οποίες οι τρεις πρώτες δείχνουν κατά σειρά την τάξη του Δημοτικού Σχολείου, το τεύχος της «Γλώσσας», τον αριθμό των ενοτήτων που περιέχουν αναφορές στη χριστιανική θρησκεία προς τον αριθμό των ενοτήτων του τεύχους, και οι 6 επόμενες δείχνουν τις αναφορές κατά κατηγορία κατάταξης. Τέλος η 10η στήλη

δείχνει τα σύνολα των αναφορών κατά τεύχος αναγνωστικού και κατά σχολική τάξη. Από τη μελέτη του Πίνακα 1 οδηγούμαστε στις εξής διαπιστώσεις:

- Υπάρχουν 143 ενότητες από τις 627 που περιέχουν συνολικά τα αναγνωστικά «Η γλώσσα μου» με αναφορές στη χριστιανική θρησκεία. Στις 143 αυτές ενότητες (ποσοστό 21,45%) περιλαμβάνονται και εκείνες που έχουν κυρίως θρησκευτικό περιεχόμενο, και θα τις εξετάσουμε εκτενέστερα πιο κάτω. Το ποσοστό του 21,45% δείχνει ότι περίπου το 1/5 των ενοτήτων της «Γλώσσας» περιέχει αναφορές στη χριστιανική θρησκεία. Αν συγκρίνουμε τις ενότητες της «Γλώσσας» που έχουν αναφορές στη χριστιανική θρησκεία με εκείνες που έχουν αναφορές στον αρχαίο κόσμο, όπως προκύπτουν από την έρευνα του Αντ. Χουρδάκη¹⁷, έχουμε 143 ενότητες (21,45%) με αναφορές στη χριστιανική θρησκεία και 66 ενότητες (9,90%) με αναφορές στον αρχαίο κόσμο.

Η ύπαρξη περισσότερων αναφορών στη χριστιανική θρησκεία από διπλανού αρχαίο κόσμο οφείλεται στο γεγονός ότι μέσα στα κείμενα υπάρχουν πολλές αναφορές στο Θεό όπως χρησιμοποιούνται και στον προφορικό λόγο («τι εγωισμός, Θεέ μου!» (Δ', I, 35), «Θε μου, στείλε μια βροχή» (Α', II, 65), «Θεέ μου, κιτρίνισε, θα πέσει» (Δ', II, 6), πολλές αναφορές σε τοπωνύμια, εκκλησίες, εορτές, «το λιμανάκι του Αϊ-Νικόλα» (Δ', II, 71), «τα μοναστήρια του Αγίου Όρους» (ΣΤ', II, 122), «νυχτερινός περίπατος τις παραμονές των Χριστουγέννων» (ΣΤ', II, 103), και, φυσικά, στο γεγονός ότι ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό και ζωντανή πραγματικότητα του σύγχρονου ελληνικού κόσμου η χριστιανική θρησκεία απλώνεται σε όλους τους τομείς της ελληνικής ζωής (ιστορία, λαογραφία, ηθική κ.ά.). Η ύπαρξη μεγάλης αναλογίας ενοτήτων με αναφορές στη χριστιανική θρησκεία δε σημαίνει, δηλαδή, ότι μέσα από τις περισσότερες απ' αυτές τις ενότητες διδεται ιδιαίτερο βάρος στη χριστιανική θρησκεία ή ότι αναπτύσσονται θρησκευτικά θέματα, αλλά ότι ο μαθητής συναντάται, εντελώς τυχαία και επιφανειακά στις περισσότερες περιπτώσεις, με στοιχεία-αναφορές που προβάλλουν από ένα περιβάλλον στο οποίο κυριαρχεί η χριστιανική θρησκεία και στο οποίο εντάσσεται ο μαθητής. Η διαπίστωση αυτή θα φανεί καλύτερα μετά την εξέταση των αναφορών κατά κατηγορία.

- Το σύνολο των αναφορών όλων των κατηγοριών φθάνει τις 172, ξεπερνά δηλαδή τον αριθμό των ενοτήτων μέσα στις οποίες γίνονται οι αναφορές αυτές. Αυτό συμβαίνει επειδή σε αρκετές ενότητες υπάρχουν περισσότερες από μία αναφορές που ανήκουν σε διαφορετικές κατηγορίες. Π.χ. η ενότητα «Τα κάλαντα» (Ε', IV, 121-126) περιλαμβάνει δύο αναφορές, από τις οποίες η μία ανήκει στην κατηγορία «σχέση ανθρώπου-Θεού» και η άλλη στην κατηγορία των «γενικών αναφορών». Παρατηρούμε ακόμα ότι οι λιγότερες αναφορές κατά τάξη εμφανίζονται στις τάξεις Α' και Β'. Θεω-

ρούμε ότι αυτό συμβαίνει επειδή στις δύο πρώτες τάξεις (ειδικά στην Α') η προσοχή δίδεται στην καταλληλότητα των κειμένων για τη διδασκαλία γραμμάτων και συμπλεγμάτων γραμμάτων και τα κείμενα που χρησιμοποιούνται είναι όχι λογοτεχνικά (άρα με ελεύθερο νοηματικό περιεχόμενο), αλλά γραμμένα για συγκεκριμένη γλωσσική διδασκαλία.

- Οι αναφορές σε ιστορικά γεγονότα της χριστιανικής θρησκείας, όπως η ζωή και η δράση του Ιησού, των Αγίων, της Εκκλησίας κ.ά. είναι συνολικά 7, ποσοστό 4,06%. Οι αναφορές αυτές είναι πολύ λίγες και αναφέρονται κυρίως στις μεγάλες στιγμές της ζωής του Ιησού, τη Γέννηση και τα Πάθη· π.χ. «Η Γέννηση του Χριστού στη Βυζαντινή Τέχνη» (Ε', II, 112-117), «Το πρώτο Πάσχα» (ΣΤ', IV, 80-82). Αναφορές σε βίους Αγίων δεν έχουμε. Η ιστορία του Προφήτη Ηλία, «Ο Αϊ-Λιας» (Β', II, 72-73), δίδεται με εντελώς λαογραφικό τρόπο, χωρίς μέσα από το κείμενο να προκύπτουν στοιχεία της θρησκευτικότητάς του, της πίστης του στο Θεό, ή τα αίτια της αναχώρησής του από τον κόσμο. Οι αναφορές στη ζωή του Ιησού, εκτός από ελάχιστες, είναι και συναισθηματικά ουδέτερες. Δεν ασκούν, δηλαδή, έντονη συναισθηματική επίδραση στους μαθητές, υποβάλλοντάς τους συναισθήματα έντονης χαράς, λύπης ή δέους για τα γεγονότα που σημάδεψαν τη ζωή του Ιησού. Μόνο η ενότητα «Το πρώτο Πάσχα» (ΣΤ', IV, 80-82) προετοιμάζει συναισθηματικά τους μαθητές να υποδεχτούν τη Μεγάλη Εβδομάδα, χωρίς να τους ασκεί έντονη συναισθηματική φόρτιση, αλλά παρουσιάζοντας και εντάσσοντάς τους στο συναισθηματικό κλίμα που ζούσαν οι μαθητές και η μητέρα του Ιησού ένα χρόνο μετά από τα Πάθη και την Ανάστασή του. Οι αναφορές της ζωής και του κόσμου ως δημιουργημάτων του Θεού (φυσική τάξη) και ως εκφράσεων των διαθέσεών του ανέρχονται σε 11 (ποσοστό 6,39%) και αδυνατούν, ποσοτικώς και ποιοτικώς, να μεταδώσουν στα παιδιά το μήνυμα της δημιουργίας και της επίβλεψης-κυριαρχίας του κόσμου από το Θεό. Σκόρπιες φράσεις, όπως «Ο Θεός ξέρει τι κάνει (και δημιουργήσε τις 4 εποχές» (ΣΤ', II, 85) ή «δοξάζω το Θεό που μ' έκανε άνθρωπο γιατί μ' έβαλε πιο πάνω από τ' άλλα δημιουργήματά του» (ΣΤ', I, 19), δεν μπορούν να μεταδώσουν επιτυχώς στο παιδί την εικόνα του Θεού-Δημιουργού, η οποία λείπει από τα κείμενα της «Γλώσσας».

Μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι γενικά τα βιβλία «Η Γλώσσα μου» δεν υιοθετούν, ούτε μεταδίδουν το θεοκρατικό τρόπο ερμηνείας του κόσμου και της ζωής, και αυτό φαίνεται ιδιαίτερα από την εξέταση των αναφορών που θέλουν το Θεό υπεύθυνο για πολιτικά, κοινωνικά και ιστορικά γεγονότα. Στον Πίνακα 1 βλέπουμε ότι οι αναφορές αυτού του είδους ανέρχονται μόλις σε 5 (ποσοστό 2,90%) και αποτελούν την κατηγορία με τις λιγότερες αναφορές. Ελάχιστες, δηλαδή, είναι οι αναφορές που παρουσιάζουν το Θεό να ευθύνεται για γεγονότα κλιματολογικά,

όπως η ευφορία της γης: «ο Θεός ευλόγησε τη γη και της έδωσε αίσθημα» (Δ', II, 32), ή να συμμετέχει σε πολιτικο-ιστορικά γεγονότα, όπως στον πόλεμο: «δοξάζω το Θεό γιατί... κράταγε το τουφέκι μου όταν πολεμούσα για τον τόπο μου» (ΣΤ', I, 19), «είναι αδύνατες οι θέσεις μας κι εμείς, όμως είναι δυνατός ο Θεός που μας προστατεύει» (ΣΤ', III, 127). Αντίθετα, σε μία περίπτωση δηλώνεται ξεκάθαρα ότι ο πόλεμος δεν προέρχεται από το Θεό αλλά από τους ανθρώπους: «—Και πούθε, παππούλη, έρχεται το κακό αυτό; Από τον ουρανό; —Όχι, παιδί μου, από τους ανθρώπους» (Δ', I, 99). Θεωρούμε ως θετικό το γεγονός ότι δεν αποδίδεται στο Θεό η διαμόρφωση συγκεκριμένων πολιτικών και κοινωνικών καταστάσεων για τους εξής λόγους:

- Η παρουσίαση του Θεού ως κύριου υπευθύνου για την κατάσταση του κόσμου (φυσικού και κοινωνικού) κάνει τον άνθρωπο να παραδίδεται στη θεϊκή δύναμη, να αρνείται τις δικές του ευθύνες για τις αρνητικές καταστάσεις της ζωής και να μένει παθητικός απέναντι τους προς τέρψιν κάποιων που κερδίζουν από αυτή τη στάση.
- Η θεοκρατική ερμηνεία του κόσμου όταν χρησιμοποιείται για να αποδώσει στο Θεό της αγάπης και της ειρήνης αρνητικά κονωνικο-πολιτικά γεγονότα όπως η φτώχεια και ο πόλεμος, όχι μόνο αποκρύπτει τους πραγματικούς υπεύθυνους των γεγονότων αυτών, αλλά και μεταδίδει στα παιδιά μία εικόνα του Θεού ιδιαιτέρως αρνητική και ψευδή όπου ο Θεός της αγάπης παρουσιάζεται ως μνησίκακος, εκδικητικός και κακός. Καταλαβαίνει κανείς, ότι σ' αυτή την περίπτωση η στάση των παιδιών απέναντι στο Θεό θα καθιορίζεται από το φόβο και από αρνητικά συναισθήματα. Είναι, λοιπόν, θετικό το γεγονός ότι ενός τέτοιου είδους θεοκρατική αντίληψη του κόσμου και της ζωής δεν υπάρχει στα σημερινά αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου, όπως υπήρχε στα προηγούμενα¹⁸.
- Ένα ευρύ φάσμα αναφορών ανήκει στην κατηγορία «σχέση ανθρώπου-Θεού». Συγκεκριμένα, υπάρχουν 46 αναφορές (ποσοστό 26,74%) όπου ο άνθρωπος επικαλείται («Χριστός και Παναγιά γιε μου», Γ', III, 89), παρακαλεί («Θε μου, φύλας τις γραμμές», Α', II, 25), συνομιλεί («Θε μου, ο πόλεμος τι λόξα!» Γ', III, 38), επικοινωνεί με το Θεό («ο Χριστός μου γνεψε με το 'να μάτι.... Τον ρωτάω.... Μου 'πε....» Β, IV, 58), προσεύχεται («θυμάμαι όταν έμπαινα στο διαστημόπλοιο πόσσο φοβισμένος ένιωσα, κι είπα μέσα μου μία σύντομη προσευχή», ΣΤ', I, 78), τον δοξάζει («δοξάζω το Θεό», ΣΤ', I, 19, «Δόξα σοι ο Θεός», Γ', III, 81) και ζητά ταπεινά συγγνώμη («συγχώρεσέ με Παναγία μου», Γ', III, 46-47).

Οι αναφορές αυτές δείχνουν την ύπαρξη μιας βαθιάς θρησκευτικότητας στην ανθρώπινη ψυχή και είναι ενδεικτικές της θρησκευτικής πίστης που δονεί τον άνθρωπο και τον οδηγεί στην επικοινωνία με το Θεό και στην ανάγκη να ζητά την συμπαράστασή του σε διάφορες στιγμές της ζω-

ής του. Οι επικλήσεις, παρακλήσεις, προσευχές, δείχνουν ότι ο άνθρωπος σέβεται και πιστεύει στο Θεό και επειδή τον θεωρεί παντοδύναμο ζητά τη βοήθειά του και τον ευχαριστεί γι' αυτήν. Ο Θεός, λοιπόν, παρουσιάζεται ως βοηθός και προστάτης του ανθρώπου και των θετικών δραστηριοτήτων του και τα χριστιανικά σύμβολα (σταυρός, εικόνες) ως απαραίτητα στοιχεία της ανθρωπινής ζωής και δραστηριότητας («οι ψαράδες ἔκαμαν το σταυρό τους... αποφασισμένοι να ξαναρχίσουν τη σκληρή δουλειά» ΣΤ', IV, 52, «Στην πλώρη έχεις το σταυρό. Στην πρύμνη το βαγγέλιο. Κι ανάμεσα έχεις την Παναγιά με το καντήλι της αναμμένο» ΣΤ', II, 107). Μέσα από τις αναφορές αυτές υποβάλλεται στο μαθητή η έννοια του Θεού ως ένα βασικό σημείο αναφοράς στη ζωή του ανθρώπου και καλλιεργείται το θρησκευτικό του συναίσθημα με τρόπο αβίαστο και φυσικό. Η πίστη προς το Θεό παρουσιάζεται ως ένα βασικό χαρακτηριστικό του ανθρώπου και ως τέτοιο ενσωματώνεται από το μαθητή. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι μέσα από τις αναφορές αυτές προβάλλεται η εικόνα του Θεού ως βοηθού και προστάτη του ανθρώπου, έτοιμου να τον στηρίξει, να τον προστατεύσει και να τον σώσει κάθε στιγμή, προβάλλεται, δηλαδή, η θετική και αληθινή εικόνα του Θεού της αγάπης. Ο Θεός παρουσιάζεται ως ο Επουράνιος Πατέρας που διατηρεί πάντα ανοικτή την επικοινωνία του με τον άνθρωπο και δεν απαιτεί ανταπόδοση για τα ευεργετήματά του. Ο άνθρωπος πιστεύει στη δύναμη και την αγάπη του Θεού, την επικαλείται, ευχαριστεί και δοξάζει το Θεό όχι από υποχρέωση αλλά από ευγνωμοσύνη. Ο άνθρωπος δεν παρουσιάζεται δηλαδή ως δέσμιος της δύναμης του Θεού αλλά ως ελεύθερος απέναντι στο Θεό, ο άνθρωπος επιλέγει αν και πότε θα επικοινωνήσει με το Θεό, αν και πότε θα τον ευχαριστήσει και θα τον δοξάσει. Θεωρούμε ότι οι αναφορές που ανήκουν σ' αυτή την κατηγορία βοηθούν το μαθητή στην αβίαστη ανάπτυξη υγιούς θρησκευτικού συναισθήματος και αληθινής σχέσης με το Θεό.

- Η κατηγορία που περιλαμβάνει τις ανθρωπινές σχέσεις ως βίωση της χριστιανικής διδασκαλίας περιλαμβάνει μόνο 10 αναφορές (ποσοστό 5,81%). Στις αναφορές αυτές παρουσιάζεται ο άνθρωπος να καθορίζει τις σχέσεις του με τους άλλους σύμφωνα με τις αρχές της χριστιανικής διδασκαλίας, εφαρμόζοντας, δηλαδή, το λόγο του Θεού («ἡ φωνὴ τῆς καμπάνας χάραξε τόσο βαθιά μέσα στην καρδιά μου την εντολή "Οὐ φονεύσεις"» Δ', IV, 57), να συγχωρεί και να συμφιλώνεται με τους συνανθρώπους του εφαρμόζοντας το μήνυμα της Ανάστασης («φιληθείτε γλυκά χεῖλη με χεῖλη, /πέστε Χριστός ανέστη εχθροί και φίλοι» Δ', IV, 61, «το μήνυμα της αγάπης έχει τόση δύναμη που συμφιλώνει και τους πιο ισχυρούς αντιπάλους» ΣΤ', IV, 84). Υπάρχει, ακόμα, στην Ε' τάξη η περικοπή από το Κατά Λουκάν Ευαγγέλιο που αναφέρεται στην παραβολή του καλού Σαμαρείτη («Ποιος είναι ο πλησίον» Ε', III, 10-11) που δείχνει με σαφή και άμεσο τρόπο πώς

- πρέπει να εφαρμόζει και να βιώνει ο άνθρωπος τη χριστιανική διδασκαλία, αλλά και κείμενα χωρίς θρησκευτικό περιεχόμενο που περιλαμβάνουν όμως τέτοιου είδους αναφορές και μηνύματα (π.χ. «Το παιγνίδι με το λάστιχο» Δ', IV, 56-57, «Νυχτερινό καταφύγιο» ΣΤ', II, 81). Οι αναφορές αυτής της κατηγορίας είναι πολύ σημαντικές επειδή ακριβώς αναφέρονται στην εφαρμογή της χριστιανικής διδασκαλίας, παρέχουν πρότυπα ορθής κοινωνικής δράσης (π.χ. ο καλός Σαμαρείτης) και καλλιεργούν τα θετικά κοινωνικά συναισθήματα και τις θετικές στάσεις και συμπεριφορές του ανθρώπου. Ακόμη, δείχνουν ότι η χριστιανική θρησκεία και διδασκαλία δεν αποτελεί ανεφάρμοστη φιλοσοφική θεωρία αλλά τρόπο ζωής που μπορεί να εφαρμοστεί από κάθε άνθρωπο και να οδηγήσει στην καλυτέρευση της κοινωνίας μας που γίνεται όλο και πιο απάνθρωπη. Σύμφωνα με αυτό το σκεπτικό, θεωρούμε ότι είναι πολύ λίγες οι αναφορές που υπάρχουν στα αναγνωστικά και αφορούν τη βίωση και την εφαρμογή της χριστιανικής διδασκαλίας από τον άνθρωπο και ότι έτσι χάνεται μία καλή ευκαιρία για την παρουσίαση στα παιδιά προτύπων θετικής κοινωνικής συμπεριφοράς.
- Μεγαλύτερη από όλες τις κατηγορίες είναι η τελευταία που περιλαμβάνει 93 αναφορές (ποσοστό 54,06%) σε ιερούς ναούς, κλήρο, εορτές, λαογραφικά στοιχεία, τοπωνύμια. Παρά το ότι δεν μεταδίδουν κάποιο συγκεκριμένο θρησκευτικό μήνυμα, αναφορές όπως αυτές στον παπα-δάσκαλο του χωριού («Στ' αγνάτια» Ε', IV, 63-69), στα πανηγύρια των μοναστηριών («Τα πανηγύρια» Γ', I, 93-96), σε τοποθεσίες με ονόματα Αγίων («στον Αϊ-Γιώργη! Ολοταχώς!» ΣΤ', IV, 19), σε ιερούς ναούς («η εκκλησία της Παναγίας με το καμπαναριό» Δ', I, 106), παραθέσεις παροιμιώδων φράσεων που εμπεριέχουν στοιχεία ή εκφάνσεις της χριστιανικής θρησκείας («αγαπά ο Θεός τον κλέφτη, αγαπά και το νοικοκύρη» Δ', I, 55, «ή παπάς, παπάς ή ζευγάς, ζευγάς» Δ', IV, 70, κ.ά.), αναφορές και περιγραφές λαογραφικών εθίμων («Τα αερόστατα της Λαμπρής» Β', IV, 54, «μαμά, τα Χριστούγεννα θέλω να μου φτιάξεις χριστόψωμα» Β', II, 79) δείχνουν μία κοινωνία, τη νεοελληνική, που σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής της (χώρο, χρόνο, έθιμα, λαϊκό πολιτισμό) έχει ενσωματώσει σε τέτοιο βαθμό τη χριστιανική θρησκεία ώστε ν' αποτελεί βασικό και κυριαρχο χαρακτηριστικό της. Μέσα από τις αναφορές αυτές ο μαθητής με αβίαστο και ανεπαίσθητο τρόπο εσωτερικεύει την εικόνα μιας νεοελληνικής κοινωνίας όπου κυριαρχεί η χριστιανική θρησκεία. Τούτο το θετικό στοιχείο της λειτουργίας αυτής της κατηγορίας αναφορών μετριάζεται από το ότι οι αναφορές αυτές κατά βάση παραμένουν κενές μηνύματος, δεν καλλιεργούν βαθιά το θρησκευτικό συναισθήμα, δεν μεταδίδουν τα βαθύτερα διδάγματα της χριστιανικής διδασκαλίας ούτε τα πρότυπα της γνήσιας χριστιανικής ζωής, αλλά παραμένουν επιφανειακές και άχρωμες.

(Συνέχεια στο επόμενο τεύχος)

Μετά από την έκδοση του τεύχους 3 /1998 ο *Παιδαγωγικός Λόγος* ανέστειλε την έκδοσή του. Επανακυκλοφόρησε με νέες προδιαγραφές μορφοποίησης του κειμένου και σύνταξης των παραπομών και της βιβλιογραφίας. Έτσι, η προαναγγελθείσα συνέχεια του συγκεκριμένου άρθρου δε δημοσιεύτηκε. Εδώ παρατίθεται στη μορφή που είχε αποσταλεί προς δημοσίευση με τις παραπομές- βιβλιογραφία.

τετοιο ρασμό τη λαρισιανική υρισκεινών να αποτελεί μαστικό και κυριαρχού χαρακτηριστικό της. Μέσα από τις αναφορές αυτές ο μαθητής με αβίαστο και ανεπαίσθητο τρόπο εσωτερικεύει την εικόνα μίας νεοελληνικής κοινωνίας όπου κυριαρχεί η Χριστιανική θρησκεία Τούτο το θετικό στοιχείο της λειτουργίας αυτής της κατηγορίας αναφορών μετριάζεται από το ότι οι ανάφορές αυτές κατά βάση παραμένουν κενές μηνύματος, δεν καλλιεργούν βαθιά το θρησκευτικό συναίσθημα, δε μεταδίδουν τα βαθύτερα διδάγματα της χριστιανικής διδασκαλίας ούτε τα πρότυπα της γνήσιας χριστιανικής ζωής, αλλά παραμένουν επιφανειακές και άχρωμες.

Η συνέχεια του άρθρου

Οι ενότητες με θρησκευτικό περιεχόμενο

Τα αναγνωστικά «Η Γλώσσα μου» περιλαμβάνουν 21 ενότητες με θρησκευτικό περιεχόμενο.¹⁹ Στο σύνολο των 627 ενοτήτων και των 22 τευχών οι ενότητες αυτές αποτελούν ποσοστό 3,15%. Οι 12 από τις ενότητες αυτές έχουν θέματα σχετικά με τις

μεγάλες εορτές της Χριστιανοσύνης (Χριστούγεννα, Πάσχα), και προτείνονται για διδασκαλία στις συγκεκριμένες χρονικές περιόδους, ενώ οι υπόλοιπες έχουν θέματα από την ευρύτερη χριστιανική ζωή. Ο Γ. Βαγιανός περιορίζει τις ενότητες με θρησκευτικό περιεχόμενο σε 14 θεωρώντας ότι οι ενότητες αυτές «δεν έχουν σαφώς θρησκευτικό και παιδαγωγικά αξιολογήσιμο περιεχόμενο».²⁰ Εκείνοι που αντιμετωπίζουν το ζήτημα του αριθμού των σχετικών ενοτήτων από τη χριστιανική πλευρά επισημαίνουν το γεγονός ότι οι ενότητες αυτές, σε κάθε περίπτωση, είναι πολύ λίγες για όλο το Δημοτικό Σχολείο. Δέχονται, βέβαια, ότι στα αναγνωστικά περιλαμβάνονται κείμενα με πλούσια θεματολογία (τεχνολογία, ειρήνη, ζωή στην πόλη, πολιτικά θέματα κ.α.), θεωρούν, όμως, ότι το ζήτημα της χριστιανικής αγωγής και μέσα από από το γλωσσικό μάθημα είναι ιδιαίτερα σημαντικό και γι' αυτό θα έπρεπε να αντιμετωπίζεται όχι σαν μία απλή πλευρά της νεοελληνικής ζωής αλλά ως ένας σημαντικός τομέας της που αξίζει ιδιαίτερης μέριμνας και προσοχής. Ο Στ. Ράμφος υποστηρίζει, μάλιστα, ότι αν χρησιμοποιούνταν ως κριτήρια επιλογής των θεμάτων η σημασία και το ενδιαφέρον τους, θα έπρεπε τα κείμενα με θρησκευτικό περιεχόμενο να καταλαμβαναν μεγαλύτερο μέρος στα αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου.²¹

Ωστόσο, η κριτική δεν περιορίζεται μόνο στον αριθμό των ενοτήτων με θρησκευτικό περιεχόμενο αλλά επεκτείνεται και στο περιεχόμενό τους. Εξετάζοντας τα κείμενα αυτών των ενοτήτων διαπιστώνουμε ότι τα περισσότερα από αυτά δεν μεταδίδουν κάποιο θρησκευτικό μήνυμα, ούτε καλλιεργούν ιδιαίτερα το θρησκευτικό συναίσθημα των παιδιών. Αντίθετα περιγράφουν τη φύση ή τα ήθη και τα έθιμα που συνδέονται με τις μεγάλες εορτές της Χριστιανοσύνης χωρίς να προβάλλουν το νόημα των εορτών αυτών. Έτσι, στο ποίημα «Το ρημοκλήσι» (Β, II, 77) περιγράφεται το πως φαίνεται από μακριά ένα εικλησάκι σε διάφορες καιρικές συνθήκες, ενώ στο ποίημα «Χριστούγεννα του χωριού» (ΣΤ, II, 96) περιγράφεται το χιονισμένο τοπίο όταν ακούγεται ο ήχος της καμπάνας που καλεί τους πιστούς στη νυχτερινή λειτουργία. Η ιστορία του Αϊ-Λια («Ο Αϊ-Λιας» Β, II, 72-73) παρουσιάζεται ως λαογραφική - καταγραφή ενός λαϊκού μύθου χωρίς να γίνεται καμία αναφορά στους λόγους της αναχώρησης του Αϊ-Λια από τον κόσμο και στην αγιότητά του. Το ποίημα «Χριστούγεννα» (Δ, II, 84) παρουσιάζει τη μεγάλη αυτή εορτή ως ευκαιρία για γλυκά, χριστόψωμα, καλαντα, ενώ το κείμενο «Τα αερόστατα της Λαμπρής» (Β, IV, 54) περιορίζεται να αναφερθεί σ' ένα παιδικό έθιμο της Λαμπρής. Ακόμα περισσότερο, στο

κείμενο «Η Λαμπρή του Αλέξη»(Α, II, 79) το βάρος δίδεται στο ότι ο Αλέξης έπαιξε πολύ εκείνη την ημέρα και έκανε κούνια το μισό κείμενο περιγράφει το παιγνίδι της κούνιας. Θεωρείται ότι τα κείμενα αυτού του τύπου επειδή αναφέρεται σε ήθη και έθιμα και στα βιώματα των παιδιών βρίσκονται εγγύτερα στον ψυχισμό τους και δημιουργούν ισχυρούς δεσμούς με τη θρησκευτική ζωή χωρίς να καταφεύγουν στο διδακτισμό και την κατήχηση που αποκρούουν το παιδί και τελικά το απομακρύνουν από τη θρησκευτική ζωή.²² Εδώ θα θέλαμε να παρατηρήσουμε ότι η λαογραφική-παραδοσιακή πλευρά των εορτών (ήθη-έθιμα) πρέπει φυσικά να προβάλλεται αλλά πάντοτε συνδεδεμένη με το πνευματικό περιεχόμενο των χριστιανικών εορτών, το οποίο νοηματοδοτεί τα ήθη και τα έθιμα, κάτι που στα συγκεκριμένα κείμενα δεν γίνεται. «Όταν το πνευματικό περιεχόμενο των θρησκευτικών εορτών διατηρείται, τα ήθη και τα έθιμα έχουν νόημα δταν παραγκωνίζεται...μεταβάλλονται σε εκδηλώσεις ρουτίνας χωρίς νόημα, ή καλύτερα με κοσμικό νόημα, το οποίο επιβάλλονται στη θρησκευτική εορτή και την εκφυλίζουν»²³. Τα κείμενα, λοιπόν, που θέλουν να προσεγγίζουν τις χριστιανικές εορτές μέσα από τα ήθη και τα έθιμα και μέσα από τα βιώματα που προκαλούν στα παιδιά πρέπει να μεταδίδουν και το πνευματικό περιεχόμενο των εορτών. Υπάρχουν, βέβαια, και κάποιες ενότητες που μέσα από την περιγραφή χριστιανικών χώρων («Νησιώτικα ξωκλήσια» ΣΤ, I, 14-15, «Το Άγιο Όρος» Ε, IV, 57-58) και της χριστιανικής τέχνης («Η Γέννηση του Χριστού στη Βυζαντινή Τέχνη» Ε, II, 112-117) μεταδίδουν στο παιδί το βαθύ θρησκευτικό συναίσθημα που πηγάζει από τους ιερούς ναούς και γενικά από την τέχνη του Χριστιανισμού. Πρόκειται για κείμενα επιτυχημένα, κατά τη γνώμη μας, διότι βοηθούν το παιδί στην αβίαστη ανάπτυξη του θρησκευτικού συναισθήματός του.

Στα αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου περιλαμβάνονται και κείμενα ποιητικά, απευθύνονται στην θρησκευτικότητα και στην καλλιέργεια του θρησκευτικού συναισθήματος των παιδιών (π.χ. «Ο μικρός Χριστός» Β, IV, 58-59, «Η γέννηση του Χριστού» Ε, II, 117, «Το πρώτο Πάσχα» ΣΤ, IV, 80-82), ενώ ταυτόχρονα μεταδίδουν και τα βασικά μηνύματα της χριστιανικής διδασκαλίας όπως είναι η ειρήνη και η αγάπη (π.χ. «Ανάσταση» Ε, IV, 52, «Η ημέρα της Λαμπρής» Δ, IV, 61, «Δοξάζω το Θεό» ΣΤ, I, 19).

Οι ενότητες «Ποιος είναι ο πλησίον» (Ε, III, 10-11), περικοπή από το Κατά Λουκάν Ευαννέλιο, και «Η Παναγία κι ο κλόουν» (Γ, III, 46-49), κείμενο του Α. Φρανσ. είναι ιδιαίτερα σημαντικές για τα θρησκευτικά τους μηνύματα και, ειδικά η

δεύτερη, για τον τρόπο μετάδοσης των μηνυμάτων αυτών. Γι' αυτό και θα έπρεπε να υπάρχουν περισσότερα κείμενα αυτού του τύπου στα αναγνωστικά.²⁴

Γενικά, διαπιστώνουμε ότι στα αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου υπάρχουν ενότητες, λίγες σχετικά (21 στις 627, ποσοστό 3,15%), που στοχεύουν μέσα από τη βιωματική θρησκευτική μόρφωση των παιδιών στην ανάπτυξη της θρησκευτικότητάς τους. Αρκετές από αυτές δεν επιτυγχάνουν το στόχο τους καθώς τονίζουν περισσότερο τη γραφικότητα και το παραδοσιακό ελληνικό στοιχείο, παρά το θρησκευτικό βίωμα και το πνευματικό περιεχόμενο των χριστιανικών εορτών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

Γενικά συμπεράσματα - Παρατηρήσεις - Προτάσεις

Η παρουσίαση των δεδομένων της έρευνας έδειξε ότι στο 1/5. περίπου των ενοτήτων της «Γλώσσας» υπάρχουν 172 αναφορές στη Χριστιανική θρησκεία Από την μελέτη των αναφορών κατά κατηγορία προέκυψε η διαπίστωση ότι οι αναφορές αυτές δε συνεπάγονται την ανάπτυξη συγκεκριμένων θεμάτων ή την μετάδοση ιδιαίτερων μηνυμάτων της Χριστιανική θρησκεία αλλά στη μεγάλη τους πλειοψηφία αναφέρονται γενικά, τυχαία και επιφανειακά σε ποικίλες εκφάνσεις της. Η θρησκευτικότητα των παιδιών δεν αναπτύσσεται και το θρησκευτικό τους συναίσθημα δεν εμπλουτίζεται στο βαθμό που θα έπρεπε από το σύνολο των 172 αναφορών και των 143 ενοτήτων που εντοπίσαμε.

Συγκεκριμένα, διαπιστώσαμε ότι είναι λίγες οι αναφορές που σχετίζονται με ιστορικά γεγονότα της Χριστιανική θρησκεία, με το πρότυπο του Θεού ως δημιουργού και ρυθμιστή του κόσμου και με τη βίωση της χριστιανικής διδασκαλίας και την εφαρμογή της στις ανθρώπινες σχέσεις, ενώ είναι περισσότερες εκείνες που αναφέρονται στη σχέση Θεού-ανθρώπου και σε λαογραφικά στοιχεία, τοπωνύμια, εορτές, κλήρο, ιερούς ναούς και άλλες εκφάνσεις της Χριστιανική θρησκεία. Αποτέλεσμα των παραπάνω, όπως έχουμε ήδη τονίσει, είναι ότι δε γίνεται βέβαια μετάδοση θρησκευτικών μηνυμάτων και καλλιέργεια της θρησκευτικότητας του μαθητή στον αναμενόμενο βαθμό, αλλά προβάλλεται στο μαθητή με φυσικό και αβίαστο τρόπο η εικόνα της νεοελληνικής κοινωνίας με κυρίαρχο χαρακτηριστικό της την κυριαρχία της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας σε ποικίλες όψεις της.

Οι ενότητες με ιδιαίτερο θρησκευτικό περιεχόμενο είναι λιγόστες και οι περισσότερες δεν επιτυγχάνουν την ανάπτυξη της θρησκευτικότητας και του

θρησκευτικού συναισθήματος των παιδιών.

Το είδος των αναφορών στη Χριστιανική θρησκεία αλλά κυρίως η επιλογή των κειμένων θρησκευτικού περιεχομένου που υπάρχουν στα 22 τεύχη της «Γλώσσας» φαίνεται ότι έγινε με βάση την αρχή της αποφυγής της κατήχησης και του εκδογματισμού²⁵ που ειδικά στην περίπτωση αυτή τηρήθηκε τόσο αυστηρά ώστε σε ορισμένες περιπτώσεις χάνονται ευκαιρίες ιδανικές για την ηθική-θρησκευτική διαπαιδαγώγηση του μαθητή. Έτσι, στην ενότητα «Η Παναγία κι ο κλόουν» στην άσκηση «Γράφω και μαθαίνω» (Γ, III, 49) επιλέγεται μία φράση χωρίς ιδιαίτερο νόημα «απελπισμένος και για να μην πεθάνει της πείνας, άρχισε να ψάχνει για κάποια άλλη δουλειά και όχι η φράση «Συγχώρεσέ με Παναγία μου. Εσύ ξέρεις ποιος σε τιμά και σε δοξάζει καλύτερα» που είναι μεστή νοήματος και αποτελεί την κατακλείδα του κειμένου. Ομοίως στην ενότητα «Το κυνήγι με το λάστιχο» στην ίδια άσκηση (Δ, IV, 59) επιλέγεται η ουδέτερη φράση «Ο φίλος μου έσκυψε, πήρε μία μικρή πέτρα και την έβαλε στο λάστιχο» και όχι η φράση «η καρδιά μου γεμίζει ευγνωμοσύνη, που η φωνή της καμπάνας χάραξε τόσο βαθιά στην καρδιά μου την εντολή «Ου φονεύσεις». Πιστεύουμε ότι είναι λάθος να χάνονται τέτοιες ευκαιρίες για θετική επίδραση στην θρησκευτική και ηθική ανάπτυξη του μαθητή, χάριν της τήρησης ορισμένων αρχών που η μη τήρηση τους σε ορισμένες περιπτώσεις δεν επιφέρει, άλλωστε, ολέθριες συνέπειες.

Πρέπει εδώ να επισημάνουμε ότι ορισμένα θέματα, όπως η ειρήνη, αναπτύσσονται μέσα από κείμενα που δεν έχουν μεγάλη ικανότητα μετάδοσης των μηνυμάτων τους και δεν χρησιμοποιούνται κείμενα με αναφορά ή πηγή τη χριστιανική διδασκαλία. Ποιος μίλησε π.χ. για την ειρήνη περισσότερο από το Χριστό και ποιο κείμενο μπόρει να δονήσει την παιδική ψυχή στο συγκεκριμένο θέμα περισσότερο από τον ύμνο των Αγγέλων στο γεννηθέντα Χριστό «...και επί γης ειρήνη...». Θεωρούμε, λοιπόν, ότι κακώς ελλείπουν τέτοια κείμενα από τα αναγνωστικά και ότι πρέπει οι εκπαιδευτικοί κατά τη διδασκαλία αυτών των ενοτήτων να τις συνδέουν με κείμενα θρησκευτικού περιεχομένου προσιτά στα παιδιά τόσο από γλωσσικής όσο και από νοηματικής πλευράς.

Στα αναγνωστικά της «Γλώσσας» οι άλλες θρησκείες πέρα από το Χριστιανισμό δεν αναφέρονται καθόλου. Μόνο δύο αναφορές στο «κεφάλι ενός πορσελάνινου Βούδα» (Δ, III, 28-29) και στο «μουεζίνι Άραβης της Καλαύνης από το Μιναρέ... και τον Εβραίο, όπου διαβάζει τους ψαλμούς και τα τροπάρια του» (ΣΤ, IV, 29) υπάρχουν

και στα 22 τεύχη. Θεωρούμε ότι μέσα από τα κείμενα των αναγνωστικών πρέπει να γίνονται κάποιες αναφορές στις άλλες θρησκείες ή, πολύ περισσότερο, στα άλλα χριστιανικά δόγματα. Οι αναφορές αυτές δε θα επεκτείνονται σε δογματικά ή άλλα θέματα (αυτό γίνεται στο μάθημα των θρησκευτικών), αλλά θα δείχνουν στο μαθητή (ειδικά των τάξεων Δ', Ε' και ΣΤ') την παγκοσμιότητα του φαινομένου της θρησκείας αλλά και την ύπαρξη διαφορετικών θρησκειών.

Η προσέγγιση των θρησκευτικών θεμάτων και η καλλιέργεια της θρησκευτικότητας των παιδιών επιχειρείται μέσα από τη βιωματική θρησκευτική τους μόρφωση και όχι μέσα από το διδακτισμό, όπως γινόταν στα κείμενα των παλαιότερων αναγνωστικών. Η βιωματική προσέγγιση που επιχειρείται είναι βεβαίως παραδεκτή από παιδαγωγικής σκοπιάς αλλά δεν πετυχαίνει στις περισσότερες περιπτώσεις τον σκοπό της αφού συνήθως δίνεται βάρος στα λαογραφικά στοιχεία των χριστιανικών εορτών και όχι στο πνευματικό τους περιεχόμενο. Θεωρούμε ότι ενώ ο σκοπός και η μέθοδος προσέγγισης των θρησκευτικών θεμάτων είναι κατ' αρχήν σωστή, τα αποτελέσματα δεν είναι τα αναμενόμενα επειδή τα κείμενα με θρησκευτικό περιεχόμενο δεν είναι στην πλειοψηφία τους τα καταλληλότερα. Προτείνουμε, λοιπόν, τον εμπλουτισμό των ενοτήτων της «Γλώσσας» με περισσότερα κείμενα θρησκευτικού περιεχομένου και κυρίως με κείμενα καλύτερου περιεχομένου κατάλληλα για βιωματική προσέγγιση, που θα μεταδίδουν με όσο το δυνατόν αβίαστο και φυσικό τρόπο θρησκευτικά μηνύματα, θα προβάλλουν πρότυπα ηθικής-θρησκευτικής συμπεριφοράς και θα καλλιεργούν το θρησκευτικό συναίσθημα των μαθητών. Στη νεοελληνική λογοτεχνία υπάρχουν πολλά έργα (π.χ. των Κόντογλου, Παπαδιαμάντη κ.ά.) κατάλληλα αποσπάσματα των οποίων μπορούν να κοσμήσουν τα αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου.

Ο δάσκαλος δημιουργώντας το κατάλληλο παιδαγωγικό κλίμα μέσα στην τάξη, κάνοντας τις κατάλληλες παρατηρήσεις, διευθύνοντας σωστά τη συζήτηση και ευαισθητοποιώντας τους μαθητές πάνω στα θέματα της Χριστιανική θρησκεία που εμφανίζονται στα κείμενα των αναγνωστικών μπορεί να συμβάλει δραστικά στην ανάπτυξη της θρησκευτικότητας των μαθητών μέσα από το μάθημα της γλώσσας. Βέβαια το μάθημα της νεοελληνικής γλώσσας δεν πρέπει ούτε να υποκαταστήσει, ούτε να υπαχθεί στο μάθημα των θρησκευτικών ή να καταλήξει σε στείρα κατήχηση των μαθητών. Πρέπει, όμως, ως εκπαιδευτικοί να εκμεταλλευθούμε τη δύναμη της επίδρασης που ασκούν τα κείμενα των αναγνωστικών στο μαθητή και να

υποβοηθήσουμε μέσα από αυτά τη θρησκευτική και ηθική του ανάπτυξη.²⁶

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Φραγκουδάκη Αν., Τα αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου, Αθήνα, Εκδ. «Θεμέλιο», 1979, σελ. 11-13, Άχλη Ν. και Λόππα-Γκουνταρούλη Ελ., Ο εκπαιδευτικός και το έργο του μέσα από τα Αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού Σχολείου, στο «Σύγχρονη Εκπαίδευση», 1987, τευχ. 34, σελ.48 και Ξανθάκου Γ.-Καΐλα Μ., Το σχολικό βιβλίο: αντιαυταρχικές μυρουδιές, στο «Σύγχρονη Εκπαίδευση», 1988, τευχ. 39, σελ. 71.
2. Φραγκουδάκη Αν., ό.π. σελ. 12, Βουγιούκα Αρ., Το γλωσσικό μάθημα στο δημοτικό σχολείο άλλοτε και τώρα, στο «Ανοιχτό σχολείο», 1986, τευχ. 6, σελ. 19 και Μελίστα Αν.-Μπούρμα Αθ., Το περιβάλλον στο βιβλίο «Η Γλώσσα μου» της Ε' Δημοτικού, στο «Σύγχρονη Εκπαίδευση», 1989, τευχ. 45, σελ. 80.
3. Ζιώγου-Καραστεργίου Ε.. και Δεληγιάννη-Κουϊμπτζή Β., Τα στερεότυπα των δύο φύλων στα αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου, στο «Φιλόλογος», 1981, τομ.Ε ' τευχ. 23, σελ. 282.
4. «Περί προκηρύξεως διαγωνισμού προς συγγραφήν αναγνωστικών βιβλίων πασών των τάξεων των Σχολείων Στοιχειώδους Εκπαίδευσεως(Φ.Ε.Κ. 65 της 23-6-1953).Παρατίθεται από την Αν. Φραγκουδάκη, ό.π. σελ. 182-187.
5. Βλ. ό.π.σελ.182.
6. Φραγκουδάκη Αν., ό.π. σελ. 48.
7. Βαγιανού Γ., Η θρησκευτική αγωγή στην Α/βάθμια εκπαίδευση, Θεσσαλονίκη, Εκδ. του συγγ., 1989, σελ. 153.
8. Φραγκουδάκη Αν., όπ., σελ. 152-155.
9. Νεοελληνική Γλώσσα, Βιβλίο του δασκάλου για την Ε ' Δημοτικού, Αθήνα, Εκδ. Ο.Ε.Δ.Β., ΙΑ ' εκδ., 1994, σελ. 8-9.
- 10.Ράμφου Στ., Κυριακοδρόμιο: Γλώσσα-Παιδεία-Παράδοση, Αθήνα, Εκδ. «Κέδρος», 1985, σελ. 49.
- 11.Ράμφου Στ., όπ., σελ. 51.
- 12.Βουγιούκα Αρ., Αναγνωστικό-αναγνωστικά ελληνικά, στην «Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια-Λεξικό», τομ. 1, σελ. 317.
- 13.Για την ανάλυση περιεχομένου βλ.: Βάμβουκα Μ., Εισαγωγή στην Ψυχοπαιδαγωγική έρευνα και μεθοδολογία, Αθήνα, Εκδ. «Γρηγόρη», 1988, σελ.263-281, Άχλη Ν.,Οι γειτονικοί μας λαοί Βούλγαροι και Τούρκοι στα σχολικά βιβλία Ιστορίας Γυμνασίου και Λυκείου, Θεσσαλονίκη, Εκδ. «Αφοι Κυριακίδη», 1983, σελ. 19-22, Πάλλα Μ., Η ανάλυση περιεχομένου, στο «Φιλόλογος», 1992, τομ. 16, τευχ. 67, σελ. 45-54, Duverger M.(Μετ. N. Παπαδόδημα),Μέθοδοι Κοινωνικών Επιστημών, Αθήνα, Εκδ. «Ε.Κ.Κ.Ε.», Ε ' εκδ., 1989, τομ. 2, σελ. 87-121 και Φραγκουδάκη Αν., ό.π., σελ. 196-197.
- 14.Χουρδάκη Αντ., Ο αρχαίος κόσμος στα βιβλία του ελληνικού Δημοτικού Σχολείου, Αθήνα, Εκδ. «Γρηγόρη», 1994, σελ. 8.
- 15.Βλ. Βάμβουκα Μ., ό.π., σελ. 274-275.
- 16.Βλ. Χουρδάκη Αντ., ό.π., σελ. 11.
- 17.Χουρδάκη Αντ., ό.π., σελ. 31-32, Πίνακας β.
- 18.Φραγκουδάκη Αν., ό.π., σελ. 48-56.
- 19.Ο Κ. Παπαμανώλης σε πρόσφατη έρευνά του για τη θεματική των αναγνωστικών «Η Γη: η οικοστηθεματική σνέψη» «Θέματα από τη θρησκεία μας» εντάσσει 22 κείμενα. Παρατηρούμε όμως ότι ενώ στη συγκεκριμένη θεματική ενότητα εντάσσει κείμενα χωρίς ιδιαίτερα ισχυρό θρησκευτικό μήνυμα, όπως το ποίημα της Θ. Χορτιάτη «Τα παιδιά της Γης» (Α, ΙΙ, 89), δεν εντάσσει το κείμενο του Α. Φρανσ.

- «Η Παναγία και ο κλόουν»(Γ, III, 46-47) που είναι ιδιαίτερα σημαντικό από πλευράς θρησκευτικού περιεχομένου. Βλ. Παπαμανώλη Κ., Η ύλη των αναγνωστικών του Δημοτικού «Η Γλώσσα μου» σε θεματικές ενότητες, στο «Γλώσσα», 1994, τευχ. 33, σελ. 39-45 και τευχ. 34, σελ. 62-74, (ιδιαίτερα τις σελ. 62-63).
- 20.Βαγιάνου Γ. δ.π., σελ. 155.
- 21.Ράμφου Στ., δ.π.,σελ. 50 και Βαγιανού Γ., δ.π., σελ. 155.
- 22.Ράμφου Στ., δ.π., σελ. 50 και Νεοελληνική Γλώσσα, δ.π., σελ. 8-9.
- 23.Ράμφου Στ., δ.π., σελ. 51.
- 24.Κριτική για μερικές ενότητες με θρησκευτικό περιεχόμενο υπάρχει στη μελέτη του Βαγιανού Γ., δ.π., σελ. 155-158.
- 25.Νεοελληνική Γλώσσα, ο.π., σελ. 9 και Ράμφου Στ., δ.π., σελ. 50.
- 26.Για τη σύνδεση ηθικής ανάπτυξης και θρησκευτικής πίστης βλ. Κακαβούλη Α.Κ., Ηθική ανάπτυξη και αγωγή, Αθήνα, Εκδ. του συγγ., 1994, σελ.284-294 όπου αναφέρονται και σχετικές εμπειρικές έρευνες.